

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ
ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ
ГРЕЦЬКИЙ ФОНД КУЛЬТУРИ (ОДЕСА)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XII

ОДЕСА
ОНУ
2018

УДК 94(100)“-04/17”(08)

C773

Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 1 від 24 січня 2018 р.

Рецензенти:

- І. В. Бруйко** – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії та методології пізнання
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- І. В. Немченко** – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
О. Б. Дьомін – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. М. Дзиговський – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України
ОНУ імені І. І. Мечникова;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. М. Лугувий – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
С. А. Булатович – к.і.н., доцент;
С. Б. Охотніков – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
М. Д. Руссев – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи
(Кишинів, Молдова);
О. В. Смигтина – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України
ОНУ імені І. І. Мечникова;
С. Б. Сорочан – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII / Голов. ред. І. В. Немченко. –
C773 Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. –
632 с.

ISBN 978-617-689-251-9

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XII читань пам'яті професора П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 12-13 березня 2018 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-251-9

© Колектив авторів, 2018
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2018

проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки, 22-23 червня 2016 р. Тези доповідей. Київ, Кіровоград, Переяслав-Хмельницький 2016. С. 48.

¹⁰ Dergaciovă L. Monede medievale moldovenești din colecții particulare din Republica Moldova (VIII) // RA. Vol. X. Nr.1-2. P. 218-224.

¹¹ Bătrîna L., Bătrîna A. Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei. Piatra Neamț, 2012.

¹² Богуславский Г.С., Дергачева Л. В. Молдавские монеты из раскопок 2005-2007 гг. в Гражданском дворе Белгород-Днестровской крепости и некоторые проблемы постройки стен Гражданского двора // ЗОНТ. Т. I. 2010. С. 73-91; Богуславский Г.С., Дергачева Л. В. Средневековые монеты из раскопок 2005-2010 гг. в Гарнизонном дворе Белгород-Днестровской крепости // ЗОНТ. Т. II. 2014. С. 131-151.

Д. А. Димидюк (Львів)

**ФОРТИФІКАЦІЇ ТА ОБЛОГОВА ТЕХНІКА
БАГРАТИДСЬКОЇ ВІРМЕНІЇ кінця IX – середини XI ст.
(на основі писемних джерел)**

Багратидська Вірменія (884/886–1045/1064) протягом усього періоду свого існування була об'єктом зазіхань з боку Візантії та мусульманських емірів Закавказзя. Метою статті є реконструкція вигляду фортифікаційних споруд та процесу облоги часів Багратидського царства.

На жаль, досліджувана проблема зовсім не розкрита в історіографії, окрім загальних досліджень Якова Манандяна¹, Вараздата Арутюняна² та Григора Арутюняна³, які переважно стосуються оборонних споруд Ані – столиці Багратидів. Натомість, цю тему можна дослідити, аналізуючи вірменські джерела, зокрема літописи Товми Арцруні (X ст.)⁴ та Ованеса Драсханакертці (X ст.)⁵, а також арабські (Аль-Мукаддасій (X ст.))⁶, грузинські (Літопис Картлі (XI ст.))⁷ та візантійські (Іоанна Скілиці (XI ст.)) хроніки⁸.

Грунтуючись на дослідженнях Я. Манандяна, можемо з упевненістю зробити висновок, що міста Багратидського царства мало чим відрізнялися від мусульманських міст Передньої Азії, які склалися з трьох частин: «кухендуз» (цитадель), «шахристан» (місто) і «рабад» (передмістя)⁹.

Шахристан був оточений стіною і становив внутрішню частину міста, де розташовувався головний міський ринок та кафедральний собор. Зауважимо, що міський собор виконував також і захисні функції, адже саме туди втікали міщани, шукаючи порятунку від ворогів¹⁰. Окремою частиною шахристану була фортеця (кухендуз), відділена від загального комплексу міських споруд додатковим муром. За стінами шахристану знаходилося передмістя (рабад), яке вважалося складовою частиною міста, хоч там існували окремі ремісничі квартали та ринки¹¹.

Класичним прикладом такого міста було Ані, на прикладі якого ми й розглянемо будівництво різноманітних фортифікацій та оборонних споруд. Саме місто як нова столиця Багратидів почало активно розбудовуватись в часи правління Ашота III Милостивого (952–977), де на місці старого поселення вже в 964 р. вирости перші невеликі стіни та вежі. За його наступника Смбага II (977–989) була збудована «нова велика стіна на широкому фундаменті»¹². Якщо Ашотіві стіни, побудовані у вузькій частині перешийка, перекривали дорогу до «кухендузу» (мічнаберд)¹³, то з будівництвом другої лінії міських стін значно розширювалася територія шахристану. Найбільшу частину міста складало передмістя, яке не було оточеним жодним валом, тому при появі будь-яких ворожих військ усі жителі околиць втікали за міські мурі¹⁴.

Стосовно чисельності населення Ані Матвій Едеський (XII ст.) писав, що в 1070 р. в місті проживало 100 тис. людей¹⁵, що було неможливим для того часу. Микола Марр та Торос Тораманян вважають, що саме укріплене місто мало площу лише 50 га¹⁶, і навіть разом із передмістям воно могло б вмістити не більше 40-50 тис. людей¹⁷.

Інформацію про те, як виглядали фортифікаційні споруди Ані, знаходимо майже в усіх тогочасних хроніках¹⁸. Найзмістовнішою є згадка Асохіка (кінець X – початок XI ст.), котрий описує будівництво мурів наступним чином: «Наповнивши рови [водою – Д. Д.], він [цар Смбаг II – Д. Д.] збудував біля них новий вал, що оточував колишню стіну міста Ані, починаючи від річки Ахурян до долини Тґахкоца. Мур був побудований з каменю та вапна, та налічував ряд веж. Він був вищим і більшим від старої стіни [збудованої Ашотом III Милостивим – Д. Д.] та обіймав весь простір міста. Міські ворота були зроблені з кедрового дерева та укріплені товстими залізними цвяхами»¹⁹. Товма Арцруні часто у метафоричній формі згадує про мідні ворота чи стіни, через що не можемо відкидати наявність останніх. Можливо, автор мав

на увазі дерев'яні ворота, які були оббиті мідними листами та закріплені цвяхами²⁰.

Археологічні розкопки свідчать, що товщина стін в Ані була близько 1 м., а висота – до 10 м. Загальна протяжність «Смбатових стін» була 2,5 км та нараховувала близько 80 веж²¹, на яких, в разі тривоги, запалювали сигнальний вогонь²². Окрім цього, місто мало близько 17 великих і малих воріт, більшість з яких були подвійними, що утруднювало процес їхнього штурму²³. Зауважимо, що Вардан Аревелці (XIII ст.) писав, що у вежах будували каплиці та навіть церкви, а на самих стінах були зображення хачкарів, які мали захищати мури від ворожих нападів²⁴.

Вважаємо, що Ані було чудово захищеним, адже ромеї так і не змогли силою захопити місто впродовж кількох військових походів у 1041–1045 рр. Престарілий спарпет (воєначальник) Васак Пахлавуні доволі добре організував оборону столиці²⁵, адже, як пишуть хроністи: *«з кожної тисячі грецьких воїнів [які наступали на місто – Д. Д.] спасалась лиш сотня»*²⁶. Лише завдяки обману та хитрощам, Константин IX Мономах (1042–1055) зумів полонити вірменського царя Гагіка II (1041–1045), через що жителі міста змушені були добровільно здатись²⁷.

Більше відомостей про фортифікаційні системи вірменських міст дізнаємося з опису облоги Ані тюрками-сельджуками у 1064 р. Аристакес Ластиверці (XI ст.) пише, що захисники мужньо оборонялись, але сельджуки змогли захопити місто через дезертирство частини знатних родів та їхніх військових угруповань²⁸. За словами Матвія Едеського, Ані було захищено як кам'яними стінами, так і вигином ріки Ахурян, тому тільки за допомогою стінобитних знарядь сельджукам вдалося пробити невеликий пролом в стіні, однак проникнути в місто вони не змогли. Але переконавшись, що частина захисників втекла, сельджуки відновили штурм і увірвалися до міста²⁹.

Інший опис облоги Ані подає мусульманський історик Ахмед бен-Мухаммед аль-Джаффарі, котрий пише, що: *«тюркський вершник не міг підїхати вритул до стін міста, а пішому воїну не під силу піднятися на його вежі»*. Далі літописець оповідає, як тюрки навіть побудували безліч човнів і перевезли через рів піших воїнів і вершників, які так і не зуміли захопити місто. Лише завдяки сильному землетрусу, який частково зруйнував міські мури в східній частині міста, тюрки змогли захопити Ані³⁰.

Водночас, на основі свідчень Товми Арцруні, історик архітектури Микола Токарський пробував реконструювати вигляд Ахтамарського палацу (резиденції династії Арцруні). На думку

історика, висота стін була до 20 м³¹, а ширина близько 3 м. Стіни були складені у звичайний спосіб: два ряди облицювання (зовнішній і внутрішній), а між ними пустоти заповнювались каменем і вапняним розчином. Історик не виключає можливості часткового застосування дерева при побудові фортифікацій³².

Звісно ж, не всі міста у Вірменії мали таку ж хорошу оборонну систему, як Ані чи Ахтамар. Завдяки записам арабського географа Аль-Мукаддасі (X ст.) дізнаємося, що місто Ахлат оточували лише земляні вали, натомість в Урмії була тільки цитадель³³. Унікальною, ще в часи Товми Арцруні, вважалася обнесена зовнішнім валом фортеця Нкан, всередині якої були печери, що робило її зовсім неприступною для ворога³⁴.

Свідченням того, що не всі міста мали стіни, є згадка Смбага Спарапета (XIII ст.) про те, як тюрки-сельджуки в 1049 р. захопили та пограбували місто Арцн, яке *«було без мурів, тому всі люди змушенні були битися з ворогами, адже вони не мали де заховатися від ворогів [тут мається на увазі те, що цитадель не могла всіх вмістити – Д. Д.] та звідки покликати по допомогу»*³⁵.

Зауважимо, що тогочасні архітектори при будівництві замків починають відмовлятися від дерева як основного будівельного матеріалу, а переходять на камінь. Прикладом цього служить історія міста Тифліса (Тбілісі), фортифікації якого ще в середині IX ст. були збудовані з соснового дерева, що дозволило арабським військам еміра Буги повністю його спалити у 852 р.³⁶ через спробу тбіліського еміра відділитись від Халіфату³⁷. Натомість, вже в середині X ст. знаходимо інформацію, що відбудовані міські стіни були зроблені вже з каменю та обшиті деревом³⁸. Закавказзя у цьому плані не було унікальним, адже навіть у Галицько-Волинській державі поряд існували дерево-земляні та кам'яні укріплення³⁹.

Лише кілька найбільших міст на території Вірменії (зокрема Двін) мали кам'яний мур, всередині якого розміщувалась фортеця⁴⁰, на пагорбі висотою 30 м⁴¹. В міських складах зберігали сіно, солону (корм для коней) і стратегічні запаси їжі та зброї (переважно стріл). Володіємо даними, що за підпал чи нищення таких складів винуватця могли навіть спалити живцем⁴². Що стосується невеликих міст, то ситуація часто виглядала по-іншому. Для прикладу, в 1047 р. ромеї атакували фортецю Хелідоніон, яка була збудована на скалі, недалеко від сучасного Єревану. Візантійці оточили місто окопами та палісадами, намагаючись заморити міщан голодом. Через раптовість нападу жителі не встигли заpastися харчами та налагодити таємне постачання провіанту до міста. Скоріш за все, ромеї захопили б

Хелідоніон, якби не початок повстання Лева Торніка у Візантії, через що облогу прийшлося зняти⁴³.

Причиною того, що більшість тогочасних фортифікацій не дійшли до нашого часу, є не війни, а часті землетруси, які в пізніших століттях фактично зруйнують дві середньовічні вірменські столиці – Двін та Ані⁴⁴. Зауважимо, що до середини X ст. резиденціями вірменських князів були здебільшого замки, а не міста, що демонструє військову зорієнтованість знаті та самої держави⁴⁵.

Джерела часто описували напівміфічні військові хитрощі, які застосовували полководці, щоб захопити вороже місто. Асохік пише, що халіф Ахмад ібн Бувайх (945–967), щоб підкорити яесь місто, почав вимагати з кожної хати по одному собаці, як податок. Опісля халіф наказав *«облити тварин нафтою, підпалити їх та відпустити. Всі собаки почали втікати додому, підпалюючи тим самим будівлі, які були збудовані із дерева»*⁴⁶. Такі свідчення не є унікальними, адже ще у Повісті минулих літ (XII ст.) згадується помста княгині Ольги (945–962) деревлянам, де замість собак були описані горобці та голуби⁴⁷. Не зважаючи на певну міфологізацію, ці свідчення доказують, що більшість тодішніх міст та фортець будувалися з дерева.

Нам відомо лише кілька випадків застосування вірменами металевих та стінобитних машин, традиції будівництва яких збереглися ще з часів Римської імперії. Одним із таких прикладів є спільний похід грузинського царя Баграта III (978–1014) разом із вірменським царем Гагіком I (989–1017/1020)⁴⁸ в 1011–1012 рр. супроти Гянджинського емірату, який знаходився в кавказькій Албанії. Тодішній емір Фадлон I (985–1031) сховався у фортеці Шамхор, яку обложили грузино-вірменські війська. У хроніці *«Картліс Цховреба»* знаходимо наступний опис облоги міста: *«Цей великий і у всьому переможний цар Баграт розорив країну Ран, підійшов до міста Шанкор, приставив стінобитні машини і за кілька днів зруйнував шанкорські стіни. Але сил для штурму не вистачило, тому сторони домовились про перемир'я»*⁴⁹.

Зауважимо, що вірмени використовували металеву техніку також і для захисту власних фортець, про що згадує ще Ованес Драсханакертці, описуючи в 911–912 рр. облогу вірменської фортеці Капуйт Саджидським еміром Юсуфом (901–928): *«захисники замку майстерно розрахували далеkobійність машин, що метали стріли з широких луків [баліст – Д. Д.] і каміння з праці [пер'є? – Д. Д.], завдаючи ворожим військам жахливих втрат»*⁵⁰.

Мусульмани часто використовували полонених чи завербованих вірмен для штурму фортець, щоб тим самим деморалізувати оборонців

та зберегти життя мусульманських воїнів⁵¹. Натомість вірмени, щоб проявити свою зневагу до мусульман, могли катапультю кидати свиней у вороже військо⁵². Зауважимо, що тогочасні облоги могли тривати по кілька місяців, або ж і кілька днів, якщо місто *«не мало заготовлених запасів їжі та соломи»*⁵³.

Інформативними є свідчення про штурм тюрками-сельджуками на чолі з султаном Тогрулом (1038–1063) візантійського міста Манцикерт в 1054 р. Іоанн Скілиця писав, що: *«Манцикерт був оточений потрійною стіною і мав великі запаси питної води та провіанту [...] Сама ж облога тривала 30 днів і закінчилась відступом ворога»*⁵⁴.

Обложивши місто, султан спочатку намагався робити підкопи під фундаментами стін, у відповідь на що: *«жителі міста почали копати навпроти них і залізними крюками витягували ворожих воїнів з-під землі та вбивали їх»*⁵⁵. Аристакес Латстиверці говорить, що захисники ефективно боролись з підкопами, адже *«хтось із табору сельджуків постійно інформував обложених про плани мусульман»*⁵⁶.

Смбат Спарпет пише, що султан вирішив привезти *«велику металну машину з 15-ма кільцями, яку збудував імператор Василій II (976–1025) для міста Гери [звідки її забрали тюрки-сельджуки – Д. Д.]. Але один священик в місті теж збудував катапульту [металну машину], яка, вистреливши по тюркській машині, зламала її»*⁵⁷.

Більше відомостей стосовно того, який самий вид облогової техніки використовували сельджуки при облозі Манцикерта, отримуємо з праці Аристакеса Ластиверці, котрий писав, що: *«тюрки підготували інше військове знаряддя, яке вони самі називали “бабаном”. Це величезних розмірів машина, яку обслуговувало 400 осіб. Вони натягували троси і, закладаючи камінь вагою 60 фунтів, випускали його в місто. Перший камінь, випущений з цієї машини, частково зруйнував міську стіну. Перед бабаном звели стіну, щоб камінь, випущений з катапulti священика, не зміг потрапити в це знаряддя»*⁵⁸. Ці дані дозволяють припустити, що мусульмани використовували манганік (відомий в Європі як пер’є). Це різновид катапulti, де замість штучної противаги використовували тяглові мотузки, за які одночасно смикали декілька чоловіків⁵⁹.

Для того, щоб знищити ворожу облогову техніку, міщани обрали зі свого числа добровольця (*«якогось франка, який не мав нікого з рідних»*), завданням якого було *«непомітно підійти до ворожої машини та розбити пляшки із сумішшю нафти та сірки, до яких було прив’язано підпалену тканину [т. зв. «грецький вогонь» – Д. Д.]»*⁶⁰. Не зважаючи на всю нереальність даної операції, цей франк

зумів знищити ворожу техніку та повернутися назад, врятувавши тим самим місто від захоплення.

Вірмени також використовували популярний в часи Римської імперії онагр – одноплічний деформаційний каменомет торсіонного типу для метання невеликих каменів⁶¹. Вважається, що саме цей вид облогової техніки був найпопулярнішим в тогочасній Вірменії⁶². Поширеними також були стінобитні машини (тарани) та їхні модифікації⁶³. Для штурму слабозахищених фортець використовували спеціальні драбини, які дозволяли швидко піднятися на ворожий мур та відкрити ворота для вступу військ⁶⁴.

Наведені факти свідчать про високий рівень розвитку військової сфери Багратидської Вірменії, котра часто запозичувала візантійські чи арабські військові новинки.

¹ Մանանդյան Հ. Երկեր / Խմբ. հանձն. Ս. Երեմյան. Երևան. 1985. Հ. Զ. 354 էջ. [Манандян Я. Праці / під. ред. С. Єремяна. Єреван. 1985. Т. 6.]

² Арутюнян В. Город Ани. Ереван. 1964.

³ Մեր հաղթանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան. Երևան. 2011. Հ. 3. 336 էջ. [Наши победы / под. ред. Г. Арутюняна. Єреван. 2011. Т. 3]

⁴ Товма Арцруни. История дома Арцруни / пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. Ереван. 2001.

⁵ Ованес Драсханакертци. История Армении / пер. с арм. М. Дарбинян-Меликяна. Ереван. 1986. С. 118–119.

⁶ Ал-Мукаддасий. Лучшее изъ дѣлений для познанія климатовъ // Сборникъ матеріалов для описанія мѣстностей и племень Кавказа / под. ред. Н. Караулова. Тифлис. 1908. Вып. 38. С. 10–11.

⁷ Летопись Картли / пер. с груз. М. Лордкипанидзе // Картлис Цховреба. История Грузии / под. ред. Р. Метревели. Тбилиси. 2008. С. 139–181.

⁸ John Skylitzes. A Synopsis Of Byzantine History / trans. by J. Wortley. Cambridge. 2010.

⁹ Մանանդյան Հ. Երկեր. Հ. Զ. էջ. 157–158.

¹⁰ Повествование вардапета Аристакеаса Ластиверци / пер. с арм. К. Юзбашяна. М. 1968. С. 79.

¹¹ Մանանդյան Հ. Երկեր. Հ. Զ. էջ. 157–158.

¹² Всеобщая история Вардана Великого / пер. с арм. Н. Эминь. М. 1861. С. 115.

¹³ Повествование вардапета Аристакеаса Ластиверци. С. 82.

¹⁴ Арутюнян В. Указ. соч. С. 6–7, 22.

¹⁵ Chronicle of Michael the Great / transl. from arm. by R. Bedrosian. Long Branch, N.J. 2013. P. 164.

¹⁶ Арутюнян В. Указ. соч. С. 21, 52.

¹⁷ The Armenian People from Ancient to Modern Times / ed. by R. G. Hovannisian. New-York. 1997. Vol. I. P. 179–180.

- ¹⁸ Киракос Гандзакечи. История Армении / пер. Л. Ханларян. М. 1976. С. 80; Всеобщая история Вардана Великого. С. 115; Симеон Ереванци. Джембр / пер. с арм. С. Малхасянца. М. 1958. С. 81–82; Мехитар Айриванкский. Хронографическая история / пер. К. Патканова. М. 2010. С. 152–153.
- ¹⁹ Всеобщая история Асохика / пер. с арм. Н. Эмина. Москва. 2011. С. 130–131.
- ²⁰ Товма Арцруни. Указ. соч. С. 287, 327.
- ²¹ Арутюнян В. Указ. соч. С. 41–44.
- ²² Товма Арцруни. Указ. соч. С. 287.
- ²³ Арутюнян В. Указ. соч. С. 41–44.
- ²⁴ Ani. The capital of the Bagratuni Kingdom of Medieval Armenia / ed. A. Philiposyan. Yerevan. 2016. P. 13.
- ²⁵ Հայ ժողովրդի Պատմություն / Խմբ. Բ. Առաքելյան. Երևան. 1976. Հ. 3. էջ. 151. [История вірменського народу / під. ред. Б. Аракеляна. Єреван. 1976. Т. III. С. 151.]
- ²⁶ Смбат Спарпет. Летопись / пер. с арм. А. Галстяна. Ереван. 1974. С. 22–24.
- ²⁷ Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa. [XII ст.] / trans. from Armen. by A. Dostourian. Lanham. 1993. P. 85.
- ²⁸ Повествование вардапета Аристокэса Ластиверци. С. 129–130.
- ²⁹ Арутюнян В. Указ. соч. С. 10.
- ³⁰ Там само. С. 10–11.
- ³¹ Вважаємо, що в реальності мур був меншим, адже стіни столичного Ані не перевищували 10 м.
- ³² Токарский Н. Архитектура Армении IV–XIV вв. Ереван. 1961. С. 215.
- ³³ Ал-Мукаддасій. Указ. соч. С. 10–11.
- ³⁴ Товма Арцруни. Указ. соч. С. 273, 423.
- ³⁵ Смбат Спарпет. Летопись. С. 26; Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa. P. 92.
- ³⁶ Подібною за суттю є історія міста Тпхіс. Товма Арцруні пише, що: “*стіни, укріплення, палаци та будинки міщан були побудовані зі стовбурів кедрового дерева*”, через що місто стало легкою здобиччю для вищезгаданого еміра Буги. – Товма Арцруни. История дома Арцруни. С. 208–209.
- ³⁷ Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль Ибн-ал-Асира / пер. с араб. П. Жузе. Баку. 1940. С. 69.
- ³⁸ Ал-Мукаддасій. Указ. соч. С. 9.
- ³⁹ Терський С. Історичний розвиток оборонних укріплень Галицько-Волинської держави // Військово-науковий вісник. Львів. 2011. Вип. 16. С. 190–191.
- ⁴⁰ Ал-Истахрый. Изъ книги путей царствъ // Сборник матеріалов для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа / под. ред. К. Яновского. Тифлис. 1901. Вып. 29. С. 19–21; Ал-Мукаддасій. Указ. соч. С. 10–11.
- ⁴¹ Hasrat'yan M. The medieval earthquakes of the Armenian Plateau and the historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan) // Annali di Geofisica. Bologna. 1995. Vol. 38. P. 720.

- ⁴² Всеобщая история Асохика. С. 182–183.
- ⁴³ John Skylitzes. A Synopsis Of Byzantine History. P. 413.
- ⁴⁴ Hasrat'yan M. The medieval earthquakes of the Armenian Plateau and the historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan). P. 720–721.
- ⁴⁵ The Armenian People from Ancient to Modern Times. Vol. I. P. 182.
- ⁴⁶ Всеобщая история Асохика. С. 137.
- ⁴⁷ Полное собрание русских лѣтописей / под. ред. А. Шахматова. Петроградъ. 1923. Том II. Ипатьевская лѣтопись. С. 49–50.
- ⁴⁸ Юзбашян К. К хронологии правления Гагика I Багратуни // АДСВ. Свердловск. 1973. Вып. 10. С. 195–197.
- ⁴⁹ Летопись Каргли. С. 149–150.
- ⁵⁰ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 171.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Смбат Спарапет. Летопись. С. 30–32.
- ⁵³ Повествование вардапета Аристокэса Ластиверци. – С. 102.
- ⁵⁴ John Skylitzes. A Synopsis Of Byzantine History. P. 437.
- ⁵⁵ Смбат Спарапет. Летопись. С. 32.
- ⁵⁶ Повествование вардапета Аристокэса Ластиверци. С. 103.
- ⁵⁷ Смбат Спарапет. Летопись. С. 30–31.
- ⁵⁸ Повествование вардапета Аристокэса Ластиверци. С. 104.
- ⁵⁹ Medium aevum: Середні віки / за ред. Л. Войтовича. Львів. 2010. С. 389–390.
- ⁶⁰ Смбат Спарапет. Летопись. С. 30–32.
- ⁶¹ Tools of War: History of Weapons in Medieval Times / ed. by Syed Ramsey. Athens. 2016. P. 224–226.
- ⁶² ՄԵՐ հաղթանակները. Հ. 3. Էջ. 46.
- ⁶³ Там само. С. 31.
- ⁶⁴ Там само. С. 130.

А. О. Добролюбский (Одесса)

ОСТАТКИ И СЛЕДЫ ДЖИНЕСТРЫ НА ОДЕССКИХ БЕРЕГАХ

Джинестра была открыта графом Яном Потоцким, автором знаменитого романа «Рукопись, найденная в Сарагосе». Но граф Иван Осипович был, прежде всего, ученым – историком, географом, археологом, этнографом, почетным членом Императорской Академии наук. В изданной им в 1796 г. в Вене «Записке о новом перипле Понта Евксинского...» в числе множества новых известий о древней географии берегов Черного моря¹, были и сведения о Джинестре – итальянской якорной стоянке на нынешнем одесском побережье. Граф нас «вывел на след» Джинестры. И теперь, спустя два столетия, мы знаем, что она отмечена в 259 картах-портланах из 299 известных на

<i>Немченко І. В.</i> До 55-ліття кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.....	5
<i>Избаиш-Гоцкан Т. А.</i> Антиковедение на кафедре истории древнего мира и средних веков.....	16
<i>Чепіженко В. В.</i> Розвиток медієвістики на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ (до 2000 р. – ОДУ) імені І. І. Мечникова.....	23
<i>Агульников С. М.</i> Планировка и топография могильников белозерской культуры в Нижнем Подунавье.....	39
<i>Алексеев В. П., Лобода П. Г.</i> Редкие и неизданные варианты монет античных городов Северного Причерноморья.....	44
<i>Андрух С. И., Тоцев Г. Н.</i> Сорокина Балка – новый памятник археологии в Нижнем Поднепровье.....	50
<i>Боднарюк Б. М.</i> Західноєвропейський премілленаризм XVII ст.: відродження апокаліптичних настроїв та віри у земне царство Христа на тлі Тридцятирічної війни й англійської пуританської революції.....	52
<i>Бойко-Гагарин А. С., Корпусова И. В., Янов Д. М.</i> Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810-1811 гг.....	57
<i>Бондаренко Д. В., Смирнов О. І.</i> Археологічні дослідження зольника № 2 Вікторівського святилища в 2017 р.....	70
<i>Буйських С. Б.</i> Хора Ольвії – історико-археологічний релікт давньогрецької колонізаційної епохи у Нижньому Побужжі.....	78
<i>Булатович С. А.</i> Из истории изучения античного Никония.....	82
<i>Бурдо Н. Б.</i> Антропоморфна пластика усатівської культури.....	87
<i>Бьяджи П.</i> Малоизвестные материалы к хронологии грота Буран-Кая III (Украина).....	97
<i>Вар`ян О. О.</i> Ставлення до дитинства в Афіньському полісі архаїчного та класичного періодів.....	102
<i>Вертієнко Г. В.</i> До питання про метал в Авесті.....	108

<i>Відейко М. Ю.</i> Сакральні будівлі Центральної та Південно-Східної Європи у V тис. до н.е.....	117
<i>Вус О. В.</i> Кастеллум Сиваг-Кермен – погранична крепость Византиї в Юго-Западной Таврике.....	123
<i>Главенчук А. В.</i> Новые данные о пигментных охрах из раскопок Анетовки 2.....	131
<i>Горбаненко С. А.</i> Перші цілеспрямовані палеоетноботанічні розшуки на Більському городищі.....	138
<i>Грабовская О. В.</i> Історичні обставини початку використання цегли у Вінниці.....	146
<i>Гребцова И. С.</i> Сюжеты античной истории и мифологии в творчестве европейских художников XVIII – первой половины XIX ст.....	153
<i>Гулюк Є.</i> Зміни статусу історії та структури історичного знання в освітній системі єзуїтів у середині XVIII ст.....	160
<i>Гуменний В. Л.</i> Військові гарнізони на території Близького Сходу і парфянські кампанії Риму у II – на початку III ст.н.е (за епіграфічними джерелами).....	166
<i>Дёмин О. Б.</i> Собрание наследства: медиевистика в современной Украине (1992–2016 гг.).....	171
<i>Демченко О. В.</i> Просторова організація поселень пізнього мезоліту – раннього неоліту в районі Дніпровських порогів.....	178
<i>Дергачева Л. В.</i> Клад средневековых молдавских монет XIV века, найденный на территории республики Молдова.....	185
<i>Димидюк Д. А.</i> Фортифікації та облогова техніка Багратидської Вірменії кінця IX – середини XI ст. (на основі писемних джерел).....	191
<i>Добролюбский А. О.</i> Остатки и следы Джинестры на одесских берегах.....	199
<i>Домановська М. Є.</i> Філологічний вектор розвитку візантиністики у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.).....	208

<i>Домановский А. Н.</i> К вопросу о нарушителе арабо-византийского договора 689 г.....	214
<i>Diaconu V., Gafincu A.</i> Multidisciplinary research dedicated to the Late Bronze age from the space between the Carpathians and Prut (Romania).....	220
<i>Дятлов В. О.</i> Герцогиня Здена Саксонська та її син Георг. Виховання християнського князя.....	227
<i>Заплетнюк О. А.</i> Роль фараона Ехнатона у культурі Атона за текстами прикордонних стел «раннього проголошення».....	234
<i>Зелинский А. Л.</i> К вопросу о назначении так называемых перстней «птолемеевского типа».....	241
<i>Иванова С. В.</i> Обмен и торговля в древних обществах.....	247
<i>Івченко О. С.</i> Джон Спелмен та Філіп Хантон: два погляди на королівську владу.....	254
<i>Kamadadze K.</i> Porcelain from Gonio fort.....	261
Клюшинцев В. Н. <i>Гребенников В. Б.</i> К вопросу о развитии металлургии и металлообработки в эпоху бронзы в Нижнем Побужье.....	269
<i>Ковальський Л. С., Голдаєв С. Г.</i> Заповнюючи прогалини на карті енеоліту степової Одещини: пізньотрипільська випадкова знахідка з долини ріки Кучурган.....	276
<i>Ковбасюк С.</i> «Коли запитають вас ваші сини...»: іконографічні новачі у «Песаху» Хейбрехта Бейкелара 1563 р. та реформаційний дискурс.....	283
<i>Колесниченко А. Н.</i> Стекланные сосуды закрытых форм VI-I вв. до н.э. в сакральных контекстах Средиземноморья и Северного Понта.....	291
<i>Красножон А. В.</i> Два документа 1593 г. о ремонтных работах в Хаджибее.....	298
<i>Крижанівський А. Л.</i> Метрологічні показники монет львівського монетного двору XIV-XV ст.....	304
<i>Левченко В. В.</i> Мифы и реалии биографии профессора А. Г. Готалова-Готлиба (1866–1960).....	312

<i>Лиман С. И.</i> Французская средневековая история и историография в творчестве профессора Харьковского университета М. Н. Петрова (1826-1887).....	320
<i>Лобанова М. А., Нестеренко О. В.</i> Нова пам'ятка катакомбної культури в Одеській області.....	327
<i>Луговий О.М.</i> Візантійські послы у Снятині 1415 року.....	332
<i>Мельников О.Н.</i> Серебряный статер Гигиэнонта в монетном деле и в нумизматике Боспора.....	339
<i>Mielczarek M.</i> From the history of archaeology in Odessa. Józef Czaki (1857-1936), a forgotten collector of antiquities.....	349
<i>Моусеенко Н. С.</i> Сребреники Святополка: итоги тысячелетия.....	353
<i>Мызгин К. В., Филатов Д. А.</i> Находки ауреусов зурпаторов III века на территории Украины.....	354
<i>Николаев Н. И.</i> Кто был советником царя Скилура в Неаполе Скифском?.....	368
<i>Одрін О. В.</i> Північнопонтійська торгівля зерном: друге життя давніх концепцій.....	375
<i>Отрешко В. М.</i> О тенденциях развития археологии.....	381
<i>Охотников С. Б.</i> Сотрудничество ученых Одессы и Польши в изучении археологии и древней истории Северного Причерноморья.....	384
<i>Охріменко О. С.</i> Уривок невменної нотації з оправи рукопису «Miscellae quodlibeticae pro IWM».....	392
<i>Папанова В. А., Зиновьева Т. А.</i> Склеп с росписью на некрополе Ольвии: проблема фиксации и интерпретации памятника.....	396
<i>Пересунчак О. С.</i> Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка.....	408
<i>Пилипчук Я. В.</i> История Золотой Орды в хронике Ульриха Рихенталя.....	413
<i>Пиструил И. В.</i> Изделия с резцовым сколом на эпилеолитических памятниках Северо-Западного Причерноморья (некоторые предварительные выводы).....	416
<i>Плешивенко А. Г.</i> Забытые раритеты.....	422

<i>Подрез Ю. В.</i> Дипломатична діяльність уряду П. Орлика щодо Франції та Османської імперії в 1710 році.....	430
<i>Полищук Л. Ю., Кіосак Д. В.</i> Нові матеріали до історії археологічного вивчення Південного Побужжя.....	436
<i>Попова Т. Н.</i> В. Э. Крусман: епоха и наука под скальпелем историка.....	446
<i>Попович С., Чобану И.</i> Раскопки кургана № 8, у с. Александру Иоан Куза (Кагульский р-н, республика Молдова).....	453
<i>Прохорова А. Ю.</i> Французька політика Англії під час північного повстання 1569 р.....	457
<i>Руссев Н. Д.</i> Белгородский мученик Иоанн Новый и религиозная жизнь Молдавии начала XV в.....	463
<i>Рябцева С. С.</i> О некоторых специфических чертах головных уборов населения балканского региона в X–XIV вв.....	470
<i>Савельева Е. С.</i> Терракотовая статуэтка римского воина из Картала...481	
<i>Самойлова Т. Л.</i> Контакты Родоса и Тиры в эллинистическое время по данным керамической эпитафии.....	485
<i>Секерська О. П.</i> Тваринництво та полювання в господарстві населення античного часу межиріччя Дунаю та Південного Бугу.....	487
<i>Сминтина О. В.</i> Екологічна історія дописемної доби: актуальні питання сучасних досліджень.....	494
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М., Снитко О. В.</i> Про історію однієї лапідарної пам'ятки, знайденої біля Ольвії.....	500
<i>Снитко И. А.</i> Проблемы архитектурной идентификации фрагментарно исследованных архитектурно-археологических памятников.....	505
<i>Сурду В. В.</i> Особенности погребальных сооружений ямной культуры Карпато-Поднестровья.....	512
<i>Тарасенко Н. А.</i> Фрагменты древнеегипетской Книги мертвых в Украине.....	517
<i>Тоцький П. М.</i> Становий статус церкви в королівській Франції напередодні Революції.....	524
<i>Тоцев А. Г.</i> Крымско-русские торговые отношения в XV в.....	531

<i>Туровский Е. Я.</i> Государственное устройство античного Херсонеса.....	534
<i>Федченко С. Е.</i> Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві.....	539
<i>Фомин М. В.</i> Трансформация обряда крещения и ее отражение в архитектуре Херсонеса-Херсона.....	547
<i>Khalvashi M., Aslanishvili L., Kakhidze E.</i> Garrisons on the edge of Imperium Romanum.....	553
<i>Харламова А. О.</i> Результати картографування середньовічних кам'яних статуй в басейні середньої течії Сіверського Дінця.....	558
<i>Хахеу В.</i> К вопросу о погребальном обряде позднегальштатского времени днестровско-карпатского региона (конец VII–V вв. до Р.Х.).....	566
<i>Циватый В. Г.</i> Внешнеполитическая и дипломатическая институционализация Европы раннего нового времени глазами современника: Франческо Гвиччардини о концептах «война» и «мир» в исторической памяти.....	573
<i>Чекунина Н. В.</i> К истории формирования коллекции древнерусских монет одесского археологического музея НАН Украины.....	580
<i>Черниенко Ю. А.</i> К вопросу об информативности предметов металлопроизводства для анализа проблем генезиса сабатиновской культуры.....	585
<i>Черных И. Д.</i> Цивилизации «осевого времени» в научном наследии Ш. Эйзенштадта.....	592
<i>Шевцов С. П.</i> Структурные средства изображения Перикла у Фукидида.....	596
<i>Шевченко О. Б.</i> Сарматські «амазонки»: чинники, що спонукали появу історіографічного міфу, та реальність сьогодення.....	603
<i>Янко А. Л.</i> Расенна чи Ратуменна?: Дещо про епоніма і самоназву етрусків.....	609
<i>Ярош О. А.</i> Витоки і розвиток британського орієнталізму у першій половині XVII ст.....	615
Перелік скорочень.....	622